

Miejsca pamięci w edukacji obywatelskiej

Człowiek epoki globalnej jest skoncentrowany na sobie. Uparcie poszukując własnej tożsamości, coraz częściej zapomina o wspólnotowości i daleki jest od kwestionowania dychotomii: państwowe - prywatne. Katalizatorami dla tego typu zachowań są atrybuty współczesności: »natychmiastowość«, zmienność, czy też relatywizm (Melosik, 2001, s. 31-47), które prowadzą do „prywatyzacji życia” (Bauman, 2012, s. 17) oraz sprzyjają alienacji społecznej i indywidualizacji prowadzącej do egotycznej dbałości o własny komfort nawet kosztem innych. W tym kontekście ważne jest uświadomienie jednostce, że jest częścią demokratycznej społeczności, który wymaga od obywateli postawy zaangażowanej, dokonywania świadomych wyborów oraz generowania poczucia odpowiedzialności za dobro wspólne.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie możliwości wykorzystania miejsc pamięci w edukacji obywatelskiej rozumianej jako proces dostarczania niezbędnej wiedzy, kształtowania wartościowych postaw i wyposażenia w umiejętności umożliwiające sprawne działanie w ramach demokratycznego społeczeństwa (Simlat, 1996, s. 68). Tematyka ta wydaje się szczególnie istotna biorąc pod uwagę problem deficytu obywatelskości w Polsce (Przyszczykowski, 1998, s. 125; Solarczyk-Szwec, 2007, s. 185).

W tekście zaprezentowano definicje miejsca oraz odniesiono się do kategorii miejsca w rozważaniach pedagogicznych. Zajęto także stanowisko wobec kluczowych założeń pedagogiki miejsca, podkreślając przy tym jej multidyscyplinarność, empiryczność i eksperymentalność. Podjęto próbę wyjaśnienia terminu miejsce pamięci, a także ukazano konteksty edukacyjne, w jakich funkcjonują miejsca pamięci. W finalnej części artykułu poddano analizie tematykę potencjału edukacyjnego miejsc pamięci w kształtowaniu kompetencji obywatelskich.

Miejsce w pedagogice

Za aforystyczną definicję pojęcia miejsce, bazującą na opozycyjności względem przestrzeni, uznać można słowa Yi-Fu Tuana, utożsamiające miejsce z bezpieczeństwem,

do którego jesteśmy przywiązani, a przestrzeń z utęsknioną wolnością (Tuan, 1987, s. 13). Nawiązują do niej w swoich rozważaniach Maria Mendel (Mendel, 2006, s. 26) oraz Henryka Kwiatkowska, według której „miejsce (...) jest uporządkowaną strukturą znaczeń. Mówiąc inaczej »miejsca nie są neutralnymi i obiektywnymi segmentami przestrzeni fizycznej, lecz terenem specyficznym ludzkiego zaangażowania«. (...) Miejsca są darem, azyłem zwłaszcza na trudny czas, są źródłem sensu” (Kwiatkowska, 2001, s. 64).

Nie tylko dla H. Kwiatkowskiej miejsce jest fragmentem przestrzeni, z którym na drodze refleksyjnej interpretacji jednostka się utożsamia. Również Ewa Kurantowicz, według której miejsce to „ (...) przestrzeń uświadamiana i doświadczana” (Kurantowicz, 2003, s. 96), dostrzega niniejszą prawidłowość.

Przywołane definicje oscylują wokół dwóch immanentnych właściwości miejsca pozostających ze sobą w nierozzerwalnym związku: symboliczności oraz wzajemnym oddziaływaniu na siebie miejsc i jednostek, które nadają im znaczenie (Hall, 1978, s. 148; Mendel, 2006, s. 9-10; Sagan, 1995, s. 147). Podkreślają one również, iż czynnikiem decydującym o wyodrębnieniu danego miejsca z przestrzennego bezkresu jest jego wieloaspektowa istota. Miejsce nie jest bowiem wyłącznie materialnym składnikiem przestrzeni, ale przede wszystkim posiada wymiar semiotyczny, który można rozpatrywać zarówno na poziomie jednostki, jak i społeczeństwa (Jayanandhan, 2009, s. 104). Wymienione cechy miejsca przemawiają na korzyść tezy, iż miejsce może „ (...) pobudzić prawdziwą pasję pedagogicznego działania” (Mendel, 2006, s. 26).

Maria Mendel zauważa, iż „pedagogikę miejsca tworzy wraz z ontologicznym myśleniem o miejscu bezmiar możliwości edukacyjnych. Możliwości oddziaływania nie tylko »bezpośrednio« na wychowanka, ale wchodzenie z nim w interakcje wychowawcze poprzez miejsca, w których one zachodzą” (Mendel, 2006, s. 26). Zdaniem badaczki, sam proces kreowania miejsca, w którym odbywa się akt edukacyjny, nosi znamiona wychowania. Twierdzi ona również, że miejsce można rozumieć w sposób podmiotowy, przypisać mu rolę wychowawcy „ (...) i mówić o »miejscu wychowującym«” (Mendel, 2006, s. 26). Parafrazowane słowa pokazują, iż miejsce może być aktywnym uczestnikiem, a nawet sprawcą wychowania. Jednostka, która znajdzie się w miejscu o określonych właściwościach może doznać swoistego *katharsis*, zweryfikować dotychczasowy system wartości lub utwierdzić się w nim. Dlatego pedagogiczne rozważania na temat miejsca powinny wykraczać poza utożsamianie go z niemym świadkiem działań edukacyjnych.

Teoretycy pedagogiki miejsca podkreślają, iż rozumienie tej subdyscypliny pedagogiki wyłania się z poszczególnych atrybutów miejsca zakotwiczonych m.in. w:

geografii, historii, socjologii, czy ekologii. Akcentują oni interdyscyplinarność, empiryczność i eksperymentalność omawianej dziedziny wiedzy, nie zapominając, iż odnosi się do problematyki wykraczającej poza edukację zorientowaną na rynek pracy (Grunewald, 2003, s. 7; Knapp, Woodhouse, <http://www.ericdigests.org/2001-3/place.htm>, 19. 11. 2011). To oznacza, że pedagogika miejsca charakteryzuje się teoretycznym eklektyzmem i refleksyjnością. Cechy te umożliwiają jej wnikliwą analizę potencjału edukacyjnego miejsca, który został dostrzeżony przez Aleksandra Nalaskowskiego, utrzymującego, iż w rozważaniach nad procesem uczenia się nie należy pomijać miejsca, w którym się on odbywa (Nalaskowski, 2002, s. 9) oraz Romana Schulza stojącego na stanowisku, że „ (...) analiza semiotyczna architektury obiektów szkolnych wniosłaby do naszej wiedzy o wychowaniu więcej niż niejeden współczesny podręcznik pedagogiki” (Schulz, 2003, s. 47).

Pedagogika miejsca jest stosunkowo nową subdyscypliną pedagogiczną. Jednakże tematyka miejsca była obecna w rozważaniach pedagogów od dawna, czego dowodzi fakt występowania jej założeń w innych koncepcjach edukacyjnych. Według Davida A. Gruenewalda cele i praktyka edukacji zorientowanej na miejsce mogą być powiązane z uczeniem się eksperymentalnym, uczeniem problemowym, edukacją pozaszkolną (poza murami szkoły), edukacją środowiskową i ekologiczną, uczeniem się kontekstualnym, edukacją bio-regionalną, edukacją demokratyczną, edukacją multikulturalną, edukacją zorientowaną na wspólnotę lokalną oraz z innymi nurtami dotyczącymi kontekstu i wartości uczenia się specyficznych miejsc, a także pielęgnowania ich, tak jak i wspólnot lokalnych czy regionów (Grunewald, 2003, s. 3) W opinii Małgorzaty Zielińskiej zaprezentowaną listę należy uzupełnić o „ (...) uczenie się przez biografie miejsca Ewy Kurantowicz (2003), edukację regionalną czy wszelką edukację do lokalności” (Zielińska, 2009, s. 360). Analiza przytoczonych słów pozwala wnioskować, iż w przypadku pedagogiki miejsca, która zajmuje się bardzo szerokim i znaczącym obszarem badawczym, praktyka wyprzedziła teorię.

Podsumowując powyższe rozważania należy zaakcentować wielowymiarowość miejsca, które dzięki swojej złożonej istocie może być zarówno obszarem edukacji formalnej, jak i pozaformalnej, edukacji skierowanej nie tylko do dzieci, ale także osób dorosłych. Przede wszystkim symboliczna natura miejsca może stać się inspiracją do autorefleksji, impulsem do dalszych poszukiwań i samowychowania (Mendel, 2006, s. 27-28), które nabiera szczególnego znaczenia w warunkach demokratycznego społeczeństwa. Janice L. Woodhouse i Clifford L. Knapp zaznaczają, że powodem rozwijania perspektywy edukacji opartej na miejscu jest skuteczne dostarczenie za jej pomocą wiedzy i doświadczenia potrzebnego do aktywnego uczestnictwa w procesie demokratycznym, możliwość wykorzystania jej na

potrzeby edukacji obywatelskiej i ekologicznej (Knapp, Woodhouse, <http://www.ericdigests.org/2001-3/place.htm>, 19. 11. 2011). A zatem pedagogika miejsca cechuje się także społecznym ukierunkowaniem.

Miejsce pamięci w historii

Literatura historyczna zawiera liczne próby zdefiniowania pojęcia miejsce pamięci, które wskazują na wieloaspektowość omawianej problematyki. Beata Pinkiewicz-Gara postrzega miejsce pamięci, jako „ (...) grób lub cmentarz wojenny, nieruchomość lub obiekt budowlany albo jego posiadłości, upamiętniające postaci lub wydarzenia znaczące dla narodu, w szczególności pomniki, krzyż przydrożny, kapliczka, kopiec, tablica pamiątkowa” (Pinkiewicz-Gara, 2009, s. 154). Inny od tradycyjnego pogląd wyraża Joanna Górską powołując się na myśl Pierre’a Nora: „ (...) miejsca pamięci to elementy obecne w pamięci zbiorowej, które fundują tożsamość grupy i są tym samym punktami krystalizacji grupowych autodefinicji” (Górska, 2009, s.184). Za ideowe miejsce pamięci uznać można tradycję, rozumianą zarówno w kategoriach regionu, grupy zawodowej, rodziny, jak i „ (...) drobnych często niezauważalnych wydarzeń, które z czasem nabierają jakiegoś znaczenia(...) ” (Unger, 2009, s. 197). Cechą wspólną definicji miejsca pamięci w historii jest pojmowanie go, jako symbolu utrwalonego w pamięci zbiorowej i kulturowej, jako spoiwa danej społeczności (Roszak, 2009, s. 7). Tomasz Kranz podkreśla, że miejsca pamięci „pełnią (...) funkcję nośników przeszłości, komponentów kultury pamięci, podmiotów komunikacji historycznej i ośrodków oddziaływania społecznego” (Kranz, 2009, s. 38).

Rozumienie miejsc pamięci w tym tekście wykracza poza wytwory kultury materialnej. Jego osnową są wartości transcendentalne, uniwersalne, które są przeciwwagą dla czynników zakłócających proces formowania się społeczeństwa demokratycznego, stanowiącego opozycję dla tzw. „cwaniactwa” (Siemieniecki, 2010, s. 27-28). Do zbioru miejsc pamięci można zaliczyć: miejsca geograficzne i architektoniczne, autentyczne i legendarne postaci, pieśni, hasła, symbole, dzieła literackie, święta, obrzędy, czy też wydarzenia (Górska, 2009, s. 184). Tak interpretowane miejsca pamięci są swoistymi magazynami pamięci, z których czerpać może koncepcja wychowania obywatelskiego mającą za zadanie zachęcić jednostkę do podmiotowości polegającej na „ (...) formułowania się dla czegoś, a nie przeciw czemuś” (Wagner, 2009, s. 13).

Miejsca pamięci nie tylko umożliwiają bezpośrednie odczuwanie i spotkanie z historią, kulturą i szeroko rozumianym Innym (Panas, 1997, s. 22) - co uczy tolerancji i

empatii, ale również pozwalają na odniesienia do rodzimego/lokalnego dziedzictwa, które parafrazując słowa Jana Pawła II nie musi ograniczać, ale może ułatwić rozumienie i akceptację innych, torować drogę do uczestnictwa „ (...) w sytuacji wielkiej rodziny ludzkości” (Maliszewski, 2010, s. 24). Miejsca pamięci mogą stanowić impuls do międzykulturowego dialogu wolnego od uprzedzeń i stereotypów etnicznych, opartego na zasadach wymiany wartości i gotowości do zaakceptowania odmienności (Kranz, 2009, s. 62; Theiss, 2006, s. 71). Co ważne miejsca pamięci umożliwiają podejmowanie prób wielopłaszczyznowego spojrzenia na fakt historyczny: z perspektywy osób, które dane miejsce upamiętnia; z punktu widzenia jednostek upamiętniających – odpowiedzialnych za formę i poniekąd treść miejsca oraz człowieka współczesnego – odbiorcy (Ziębińska-Witek, <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/ziebinska.pdf>, 17. 11. 2011). Miejsce pamięci jest mianownikiem, w którym spotykają się różnorodne interpretacje dokonywane przez ludzi z różnych grup społecznych, pokoleń, narodowości, co w konsekwencji może pomóc zrozumieć jednostce heterogeniczność i kontekstualność świata oraz konieczność weryfikacji docierających do niej informacji, które w umiejętny sposób należy pozyskiwać z różnych źródeł (Barwińska, 2007, s. 261; Naumiuk, 2003, s. 113).

Miejsca pamięci poprzez zakorzenienie w przeszłości inicjują myślenie przyczynowo-skutkowe oraz uczą odpowiedzialności za własne czyny. Jest to bardzo ważne, ponieważ „ (...) człowiek pozbawiony zaplecza tradycji, bez reszty pogrążony w teraźniejszości, nastawiony wyłącznie aktualistycznie, nie będzie w stanie rozsądnie zaplanować (ani nawet wyobrazić sobie) przyszłości (...) ” (Szkółut, 1997, s. 4). Obcowanie z miejscem pamięci może zainspirować jednostkę do myślenia historycznego, które ułatwia analizowanie faktów historycznych, a także rozpatrywać współczesne wydarzenia w szerszej perspektywie czasowej, z uwzględnieniem kontekstu dziejowego (Kranz, 2009, s. 62). Gdyż, jak słusznie zauważa Norman Davies „ (...) teraźniejszość jest wytworem przeszłości, a przeszłość stanie się kontynuacją teraźniejszości. (...) Nikt nie może zacząć rozważać spraw mających nadejść, jeśli żywo nie zachowa w pamięci spraw przeszłych” (Davies, 2006, s. 1140).

Potencjał miejsc pamięci w edukacji obywatelskiej

Biorąc pod uwagę potencjał edukacyjny miejsca oraz fakt, iż może być ono rozpatrywane zarówno na poziomie sfery prywatnej, jak i publicznej, wnioskować można o możliwości wykorzystania założeń pedagogiki miejsca ze szczególnym uwzględnieniem miejsc pamięci – dotychczas wiązanych przede wszystkim z edukacją historyczną – w

edukacji obywatelskiej, której zadaniem jest uświadomienie jednostce, iż „ (...) nie żyje w izolacji, ma historyczną przeszłość oraz ma swoje prawa, jak i obowiązki” (Cylkowska-Nowak, 1998, s. 171).

Miejsca pamięci, które są znakomitymi impulsami multikulturowych dyskusji opartych na zasadach merytorycznego dialogu (Kranz, 2009, s. 69), mogą inspirować rozwój kompetencji obywatelskich. Mogą pomóc współczesnemu człowiekowi w wypracowaniu poczucia wspólnotowości. Stwarzają warunki do wyposażenia jednostki w zdolność krytycznej oceny natłoku docierających do niej informacji, bez której niemożliwe jest podejmowanie obiektywnych decyzji (Bauman, 2000, s. 23; Hoszowska, 2009, s. 20; Kawiecki, 1997, s. 140; Morawski, 1997, s. 29). Miejsca pamięci sprzyjają także kształtowaniu odpowiedzialności za dobro wspólne i akceptacji szeroko rozumianej odmienności.

Edukacja obywatelska oparta na miejscu pamięci wpisuje się w postulowaną przez Zbyszko Melosika koncepcję wychowania obywatelskiego, która „ (...) nie rezygnując z wartości narodowych i państwowych, potrafiłaby jednak umieścić je w kontekście (...) globalnych tendencji kulturowych” (Melosik, 1998, s. 65). Może ona stymulować człowieka do efektywnego funkcjonowania w rzeczywistości przesyconej pluralizmem informacyjnym, w heterogenicznym świecie praktycznie bez granic, w którym zaobserwować można nasilające się procesy „ (...) demontażu, destrukcji, rozbicia tradycyjnych, jednolitych kulturowo wzorów, zasad, orientacji aksjologicznych oraz stylów działania” (Drózka, 2001, s. 183).

Dorota Barwińska podkreśla, iż zajmowanie się problematyką edukacyjnego potencjału miejsc pamięci „oznacza konieczność wiązania wiedzy historycznej, społecznej, etycznej dotyczącej tego, co było, jest i co może być, mówienia o świecie wartości i antywartości, refleksji nad przyszłością, z zarazem działaniem na rzecz przyszłości, zajmowania się przedstawicielami różnych narodów, religii i tradycji. Kształcenie w miejscach pamięci związane jest z ściśle z przeszłością, od której nie sposób uciec, która okazać się może jednak pomocna. Ta pomoc, wyjaśnia, »skąd przychodzimy i dokąd zmierzamy«, ale także mówi o tym jakie są bariery i przeszkody na tej drodze i co ułatwia ich pokonywanie” (Barwińska, 2007, s. 267).

Miejsca pamięci mają zatem potencjał edukacyjny, którego nie należy zaprzepaścić, ale w umiejętny sposób wykorzystać w celu kształtowania kompetencji obywatelskich. Przede wszystkim są one punktem, w którym dochodzi do zetknięcia indywidualnych interpretacji ze znaczeniami wypracowanymi przez zbiorowość. Ukazana właściwość pozwala na realizację

jednego z podstawowych celów edukacji obywatelskiej, którym jest „ (...) pogodzenie rozwoju osobowego z kształceniem postaw pożądaných z punktu widzenia społeczeństwa” (Kranz, 2009, s. 60). Miejsce pamięci są nośnikami pamięci kulturowej, która oscyluje wokół wartości uniwersalnych, przez co jest odpowiednim punktem wyjścia do prowadzenia dialogu pozbawionego agresji i zmierzającego do wypracowania wspólnych wniosków. A zatem miejsca pamięci sprzyjają wymianie poglądów opartej na respektowaniu dziedzictwa innych kultur, empatii i kulturze wzajemnej akceptacji, która może pomóc w zachęceniu jednostki do działań o charakterze użytecznym i uczestnictwa w życiu zbiorowości. Natomiast rozumienie miejsc pamięci bazujące na wiedzy historycznej i związanie z poznaniem racjonalnym, uczy szacunku do prawdy, który powinien stanowić fundamentalną wartość w procesie budowania społeczeństwa obywatelskiego (Siemieniecki, 2010, s. 8).

Prawidłowo prowadzona edukacja obywatelska w miejscach pamięci, oparta na metodach aktywizujących i uczeniu się w działaniu, może zaowocować przygotowaniem jednostki do wydajnego funkcjonowania »w demokracji i dla demokracji« (Kubiak-Pokrzywniak, 1998, s. 237). Jednakże osoby, które podejmą się tego zadania nie mogą zapominać, iż cechujący się epizodycznością i emocjonalnością proces edukacyjny w miejscach pamięci nastawiony na uczenie się, może również przynieść odwrotny skutek od zamierzonego. Konsekwencją zetknięcia z miejscem pamięci może być zmiana lub wzmocnienie uczuć, wyobrażeń, doświadczeń i postaw o charakterze pozytywnym – powszechnie akceptowalnych społecznie, ale również „ (...) może (...) dojść do wzmocnienia dotychczasowych uprzedzeń” (Kranz, 2009, s. 64-67). Miejsca pamięci są nierozzerwalnie związane z wiedzą faktograficzną, informacjami o charakterze racjonalistycznym, ale oddziałują one także na sferę afektywną i nie sposób jednoznacznie przewidzieć, jakie uczucia i wrażenia wywołają w jednostkach obcuujących z nimi.

Bibliografia

- Barwińska, D., (2007). Kształcenie w miejscach pamięci a społeczeństwo wiedzy. Pedagogika miejsc pamięci (Gedenkstättenpädagogik). W: W. Horyń, J. Maciejewski (red.), *Nauczyciel andragog w społeczeństwie wiedzy*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bauman, Z., (2000). *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bauman, Z., (2007). Tożsamość ze sklepu. Tożsamość ze spiżarni. W: A. Gromkowska-Melosik (red.), *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Poznań-Leszno: Wyższa Szkoła Humanistyczna.

- Bauman, Z., (2012). Więc będzie wojna? *Gazeta Wyborcza*, 14 – 15 kwietnia, s. 14-17.
- Cybal-Michalska, A., (2007). Ideologia konsumpcji, wirtualna rzeczywistość i społeczeństwo. W: A. Gromkowska-Melosik (red.), *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Poznań-Leszno: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Cylkowska-Nowak, M., (1998). Edukacja obywatelska w szkołach Wielkiej Brytanii, Francji i Polski. W: Z. Melosik, K. Przyszczykowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo Edytor.
- Davies, N., (2006). *Boże igrzysko. Historia Polski*. Kraków: Wydawnictwo "Znak".
- Dróżka, W., (2001). Orientacje aksjologiczne i style działania nauczycieli. Między tradycją a nowymi wyzwaniami. W: A. Nalaskowski, K. Rubacha (red.), *Pedagogika u progu trzeciego tysiąclecia*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Giddens, A., (2001). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Górska, J., (2009). Lenino – zapomniane miejsce pamięci narodowej. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- Grunewald, D., A., (2003). The Best of Both Worlds: A Critical Pedagogy of Place, *Educational Researcher* 4 (32), s. 3-12.
- Hall, E., T., (1978). *Ukryty wymiar*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hoszowska, M., (2009). Pamięć, historia i edukacja szkolna. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- Jaworski, M., (2007). Kultura popularna i refleksyjny projekt tożsamości. W: A. Gromkowska-Melosik (red.), *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*, Poznań-Leszno: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Jayanandhan, S., R., (2009). John Dewey and a pedagogy of place. *Philosophical Studies in Education* 40, s. 104-112.
- Kawiecki, P., (1997). Postmodernizm jako element posymbolicznej „pauzy” kultury w fazie stabilizacji. W: J. P. Hudzik, J. Mizińska (red.), *Pamięć. Miejsce. Obecność. Współczesne refleksje nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kranz, T., (2009). *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Zarys problematyki*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku

- Kurantowicz, E., (2003). Uczenie się dorosłych przez „biografię miejsca”. *Dyskursy Młodych Andragogów* 4, s. 93-102.
- Kubiak-Pokrzywniak, D., (1998). Model obywatela w wybranych koncepcjach zachodniej myśli pedagogicznej. W: Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo Edytor.
- Kwiatkowska, H., (2001). Czas, miejsce, przestrzeń – zaniedbane kategorie pedagogiczne. W: A. Nalaskowski, K. Rubacha (red.), *Pedagogika u progu trzeciego tysiąclecia*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Maliszewski, K., (2010). *Z dziejów staropolskiej kultury i cywilizacji*. Lublin: Fundacja "Servire Veritati" Instytut Edukacji Narodowej.
- Melosik, Z., (2001). Kultura instant – paradoksy pop-tożsamości. W: A. Nalaskowski, K. Rubacha (red.), *Pedagogika u progu trzeciego tysiąclecia*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Melosik, Z., (1998). Obywatelstwo, czas(historia) i przestrzeń (geografia). W: Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo Edytor.
- Melosik, Z., (1997). Różnica jako (kon)tekst pedagogiczny: ponowoczesne kontrowersje. W: J. P. Hudzik, J. Mizińska (red.), *Pamięć. Miejsce. Obecność. Współczesna refleksja nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Mendel, M., (2006). Pedagogika miejsca i animacja na miejsce wrażliwa. W: M. Mendel (red.), *Pedagogika miejsca*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Mendel, M., (2006). Wstęp. W: M. Mendel (red.), *Pedagogika miejsca*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Morawski, S., (1997). Parę refleksji o tradycji i mitologii. W: J. P. Hudzik, J. Mizińska (red.), *Pamięć. Miejsce. Obecność. Współczesna refleksja nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Nalaskowski, A., (2002). *Przestrzenie i miejsca szkoły*. Kraków: Wydawnictwo "Impuls".
- Naumiuk, A., (2003). Edukacja obywatelska. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo "Żak".
- Panas, W., (1997). Brama. W: J.P. Hudzik, J. Mizińska (red.), *Pamięć. Miejsce. Obecność. Współczesne refleksje nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Pinkiewicz-Gara, B., (2009). Twierdza kłodzka – miejsce pamięci. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- Przyszczykowski, K., (1998). Postawy obywatelskie Polaków. Studium empiryczne. W: Z. Melosik, K. Przyszczykowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo Edytor.
- Roszak, S., (2009). O miejscach pamięci. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- Sagan, I., (1995). Ludzie i ich miejsca w geografii postmodernistycznej. W: T. Szkudlarek (red.), *Różnica, tożsamość, edukacja. Szkice z pogranicza*. Kraków: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Schulz, R., (2003). *Wykłady z pedagogiki ogólnej. Perspektywy światopoglądowe w wychowaniu*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Siemieniecki, B., (2010). *Wstęp do pedagogiki kognitywistycznej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Simlat, M., (1996). Edukacja obywatelska jako kształtowanie kompetencji obywatelskich. W: J. Żebrowski (red.), *Edukacja w społeczeństwie obywatelskim i system wartości*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Solarczyk-Szwec, H., (2007). Edukacja obywatelska młodzieży i dorosłych wobec przemocy politycznej – działania na pograniczu aktywności społecznej, oświatowej i kulturalnej. *Rocznik Andragogiczny*, s. 174-188.
- Szacki, J., (1996). Społeczeństwo obywatelskie, *Przegląd Polityczny* 31, s. 50-55.
- Szkołut, T., (1997). Pamięć kultury a tożsamość człowieka ponowoczesnego. W: J. P. Hudzik, J. Mizińska (red.), *Pamięć. Miejsce. Obecność. Współczesne refleksje nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Theiss, W., (2006). Góra Kalwaria/Ger: pejzaż asocjacyjny (studium pamięci kulturowej miejsca). W: M. Mendel (red.), *Pedagogika miejsca*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Tuan, Y., (1987). *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Unger, P., (2009). Tradycja też jest miejscem pamięci. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.

Wagner, B., (2009). Przecież stamtąd wyszliście – to także element europejskiej tradycji. W: S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek (red.), *Miejsca pamięci w edukacji historycznej. Zbiór studiów*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.

Zielińska, M., (2009). Edukacja dorosłych imigrantów na Islandii w świetle pedagogiki miejsca. *Rocznik Andragogiczny*, s. 358-378.

Netografia

Knapp, C., L., Woodhouse, J., L., *Place – Based Curriculum and Instruction: Outdoor and Environmental Education Approaches*, <http://www.ericdigests.org/2001-3/place.htm>, 17. 11. 2011.

Ziębińska-Witek, A., *Wizualizacje pamięci – upamiętnianie Zagłady w muzeach*, <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/ziebinska.pdf>, 19. 11. 2011.

Słowa kluczowe

miejsce, pedagogika miejsca, miejsca pamięci, edukacja obywatelska, kompetencje obywatelskie, myślenie historyczne

Streszczenie

We wstępnej części tekstu zdefiniowane zostało pojęcie miejsca i dokonano opisu jego immanentnych właściwości: symboliczności, wieloaspektowej istoty oraz multidyscyplinarnych konotacji. W dalszej kolejności zaprezentowano założenia pedagogiki miejsca oraz zwrócono uwagę na jej eklektyczny charakter. Następnie podjęto próbę przybliżenia pojęcia miejsca pamięci z punktu widzenia historii i pedagogiki. Natomiast w finalnej części artykułu odniesiono się do edukacyjnego potencjału miejsc pamięci i ustosunkowano się do roli miejsc pamięci w wychowaniu obywatelskim.

Memorial sites in civic education

Keywords

place, pedagogy of place, memorial sites, civic education, civic competences, historical thinking

Summary

The text starts with a short introduction. Then the concept of place is defined and its inherent characteristics are described: its symbolism, multi-sided nature and multidisciplinary connotations. Afterwards the principles of place-based pedagogy are presented and its eclectic character is pointed out. Then, attempt explain idea of the memorial sites from the

standpoint of history and pedagogy. In the final part the author relates to educational potential of (national) memorial sites and takes a stance on the role of memorial sites in citizenship education.